

Prof. zw. dr hab. Jerzy Malinowski
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
Em. prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Warszawa, 20. 08. 2023

Recenzja pracy doktorskiej mgr Marty Cyuńczyk „Działalność artystyczno-badawcza Grigorija Grigorjewicza Gagarina na Kaukazie i jego wpływ na kształtowanie się stylu narodowego w XIX-wiecznej architekturze Imperium Rosyjskiego”, przygotowanej pod kierunkiem dr hab. Mirosława Kruka, prof. Uniwersytetu Gdańskiego.

Polskie badania nad sztuką Rosji i polsko-rosyjskimi kontaktami artystycznymi, których szczyt przyniosło poprzednie dziesięciolecie (m.in. konferencja „Polska-Rosja: sztuka i historia” w Warszawie w 2012, „Korpus dzieł malarskich Henryka Siemiradzkiego”, 2015-2021), w związku z epidemią zostały zawieszane, a następnie przerwane po wybuchu wojny w Ukrainie w 2022 roku (w tym umowy z Instytutem Nauk o Sztuce MK i Państwową Galerią Tretiakowską w Moskwie). Łączy się z tym zakaz publikacji książek i artykułów badaczy rosyjskich w polskich wydawnictwach i czasopismach.

Praca doktorska p. Marty Cyuńczyk realizowana była w latach 2020-2023 jako grant badawczy Narodowego Centrum Nauki Preludium 17. Epidemia i wojna spowodowała, że zamierzony projekt nie został w pełni zrealizowany (por. s. 2). Autorka nie dotarła do petersburskich i moskiewskich archiwów i muzeów. Przeprowadziła natomiast kwerendy w Gruzji (w archiwach, bibliotekach i muzeach Tbilisi) oraz we Francji (m.in. w Bibliotece Narodowej oraz w zbiorach rodziny Gagarinów).

Istotna wydaje się znajomość najnowszej literatury przedmiotu, w tym wydanej w Rosji (np. książka Анна В. Корнилова, *Григорий Гагарин: Творческий путь. От романтизма к русско-византийскому стилю*, Москва 2001; tom pokonferencyjny *Григорий Гагарин, художник и общественный деятель*, Петербург 2011), ale także w Europie Zachodniej i

USA. W ten sposób chociaż częściowo wypełniła brak dostępu do rosyjskich źródeł.

Autorka pracy p. Cyuńczyk jest obecnie jedną z niewielu historyków sztukimłodej generacji, która zajmuje się sztuką nowoczesną Rosji i Europy Wschodniej.

Jako pracę magisterską przygotowała opracowanie „Rzym czy Wschód? Architektura i sztuka cerkiewna w XIX wiecznej odsłonie w granicach Królestwa Rolskiego pod zaborem rosyjskim” pod kierunkiem prof. Kruka (2018).

Ten temat określił zakres jej obecnych zainteresowań, do których należą:

„kreacja stylu narodowego w architekturze krajów Europy Środkowej i Wschodniej; architektura Imperium Rosyjskiego architektura jako narzędzie polityki rusyfikacyjnej Imperium Rosyjskiego”. Interesuje się także sztuką, architekturą i środowiskiem artystycznym Kaukazu Południowego.

Urbanistyka i architektura miast oraz kształtowanie przestrzenne prowincji Imperium Rosyjskiego w XIX i na początku XX wieku, związane z problematyką narodowych lokalnych tradycji, statusów prawnych i ekonomicznych części i guberni państwa, stanowi bardzo różnorodny przedmiot badań. Od autonomicznych, odrębnych językowo guberni inflanckich z oficjalnym językiem niemieckim, Wielkiego Księstwa Finlandzkiego z własnym parlamentem, rządem, urzędowym językiem szwedzkim, połączonym unią personalną z Cesarstwem, analogicznego Królestwa Polskiego, zlikwidowanego ostatecznie po powstaniu styczniowym do prowincji o nasilonych działaniach skierowanych przeciw tendencjom niepodległościowym i katolicyzmowi jak gubernie północno-zachodnie z Wilnem, przekształcanym na „istinno ruskij gorod” czy Krym z ludnością tatarską, zmuszaną do emigracji do Imperium Osmańskiego.

Tego rodzaju zagadnień dotyczy praca p. Cyuńczyk poświęcona politycznym i kulturowym procesom kształtowania rosyjskiej władzy na Kaukazie.

Praca składa się z 4 rozdziałów. Pierwszy „Polityka Imperium Rosyjskiego wobec dawnego Namiestnictwa Kaukazu” posiada charakter politycznego i kulturowego wprowadzenia. Trzy kolejne rozdziały poświęcone zostały życiu, twórczości artystycznej i działalności badawczej Grigorija Gagarina.

Kaukaz, będący obok Cypru, najbardziej skomplikowanym narodowo, religijnie i kulturowo europejsko-azjatyckim pograniczem, uzyskał po rosyjskich najazdach i pacyfikacjach status cesarskiej prowincji z Namiestnictwem w Tyflisie (Tbilisi) w 1844 roku, rządzonej przez hr. (potem ks.) Michaiła Woroncowa z nominacji Mikołaja I.

Autorka wskazuje na istotne elementy rosyjskiej misji państwowej i religijnej, związanej z uznaniem Moskwy jako Trzeciego Rzymu, a także opieki Rosji nad prawosławiem. Wiązały się z tym próby asymilacji, zwłaszcza gruzińskich oraz ormiańskich elit i stworzenia autonomicznej lokalnej władzy, równoważącej elementy centralizmu i regionalizmu. Powstała wówczas w Tyflisie Biblioteka Publiczna (1846), integrujący kulturowo zróżnicowane grupy etniczne Kaukaski Okręg Oświatowy (1848), a także Opera, o której będzie mowa w dalszej części pracy.

Woroncow, który dowodził Korpusem Okupacyjnym we Francji (1815-1818) został generał-gubernatorem Nowej Rosji i namiestnikiem w Besarabii (1828-1844), wpływając istotnie na urbanistyczny i kulturowy kształt Odessy. Jego żoną w 1819 roku została Elżbieta Branicka, córka Franciszka Ksawerego, hetmana w. koronnego, z którą przyjaźnił się Aleksander Puszkina.

Z Woroncowa autorka pracy łączy rekonstrukcję zniszczonego przez najazd Persów w 1795 roku Tyflisu/Tbilisi, któremu starano się nadać zachodnioeuropejski charakter.

Wspomniany w pracy Ksawery Skórzyński to Ksawery Aleksander Skarżyński (1819-1875; przed weryfikacją sądową m.in. Skórzyński czy Skarżyński), czynny w czasach namiestnictwa Woroncowa, to polski architekt z premium rzymskiej Akademii Św. Łukasza (1844), akademik (1850) i profesor (1855) petersburskiej Cesarskiej Akademii Sztuki, który obok domu egzarchy Gruzji w Tyflisie, projektował budynek teatru w Kijowie (1854); działał także w Odessie. Od 1849 pełnił funkcję głównego architekta Kolei Warszawsko-Petersburskiej, nadzorującego także Kolej Petersbursko-Moskiewską. Projektował dworce w Petersburgu, Carskiej Siole i Gatczyńie (por. hasło Roberta Kunkiela w PSB).

Kolejny 2 rozdział „Grigorij G. Gagarin w służbie Imperium Rosyjskiego” posiada charakter biograficzny. Przedstawia pochodzenie urodzonego w 1810

roku bohatera pracy, jego stosunki rodzinne, wieloletnie pobyty zagraniczne wraz z ojcem dyplomata, zwłaszcza w Rzymie, wykształcenie (bez uniwersyteckiego dyplomu), kontakty z wybitnymi rosyjskimi artystami z rzymskiej kolonii, jak malarze Karl Briułłow (udzielał mu lekcji), Sylwester Szczedrin czy architekt Konstantin Thon.

Od 1832, po powrocie rodziny do Petersburga, zaczął się dla Gagarina okres pracy w Ministerstwie Spraw Zagranicznych i służbie dyplomatycznej w Konstantynopolu, potem w Monachium. Powołany do wojska w 1841 walczył na Kaukazie. Od 1848 do 1855 sprawował w Namiestnictwie ks. Woroncowa w Tyflisie opiekę nad kulturą i tradycją regionu Gruzji.

Równolegle od lat 30. Gagarin jako malarz o statusie amatora zaczął uprawiać rysunek i malarstwo akwarelowe o motywach rodzajowych i pejzażowych rosyjskich i orientalnych z Konstantynopola.

Wydaje mi się, że w konstrukcji pracy bardziej wyraziste byłoby połączenie podrozdziału 2.2 z rozdziałem 3, obejmującymi pobyt na Kaukazie. Następny rozdział mógłby objąć podrozdział 2.3, dotyczący pracy Gagarina w Cesarskiej Akademii Sztuki oraz obecny rozdział 4, określający jego wkład w stworzenie rosyjskiego neobizantyjskiego stylu narodowego.

Pobyt w Tyflisie spowodował podjęcie badań nad sztuką regionu i działalność na polu konserwacji zabytków. Pierwszymi jej wynikami badań albumy rysunków, z których wydany po francusku w 1845, zawierał sceny, pejzaże, zwyczaje i ubiory Kaukazu. 40 lat później Gagarin opublikował serię publikacji przedstawiających zabytki gruzińskiej architektury i ornamenty.

Gagarin podjął współpracę przy budowie i dekoracji budynku pierwszej opery, zaprojektowanej przez włoskiego architekta Giovanniego Scuderiego – architekta miejskiego.

Neorenesansowy budynek opery z lat 1847-1851 zawierał dekoracje projektu Gagarina, które łączyły style mauretański (sztukaterie, stiuki) i pompejański (malowidła). Bajkowe wnętrze opery z kurtyną z przedstawieniem Terpsychory (z herbem imperium), której poniżej towarzyszą personifikacje europejskiej Rosji (na tle Kremla) i orientalnej Gruzji (na tle średniowiecznej panoramy Tyflisu) wzbudzało, jak podaje doktorantka, podziw widzów. (Niestety budynek spłonął w 1874 roku).

Gagarinowi powierzono prace nad rekonstrukcją wnętrza średniowiecznej głównej gruzińskiej Katedry Zaśnięcia Panny Marii (Soboru Sioni) w Tyflisie / Tbilisi. Według jego projektu wykonane zostały freski oraz ikonostas w stylu określonym przez niego jako „bizantyzm”. Łączył on tradycję bizantyjską, inspiracje średniowiecznej sztuki gruzińskiej, bliskowschodnie motywy dekoracyjne z nawiązaniem do sztuki włoskiego renesansu dzięki m.in. przyjęciu perspektywy linearnej i światłocienia. Gagarin odszedł od wzorców malarstwa ikon na rzecz dekoracyjnych przedstawień historycznych gruzińskich postaci w strojach z epoki i wprowadzenia narodowych ornamentów. Tego rodzaju zasady stosowane będą w rosyjskim malarstwie religijnym w końcu XIX wieku.

Drugim ważnym obiektem architektury sakralnej Gruzji badanej i rekonstruowanej przez Gagarina był klasztor Narodzenia Matki Boskiej w Betani, niedaleko Tyflisu / Tbilisi. (Choć nie ma to bezpośredniego związku z przedmiotem pracy, klasztor był odwiedzany przez gruzińską królową Tamarę z przełomu XII/XIII wieku. Kierowany przeze mnie Instytut wydał w 2010 roku monografię dr Nory Mikeladze-Andreassen *O sztuce gruzińskiej czasów królowej Tamary. Krzyż z Kacchi.*) Gagarin badał i rekonstruował architekturę (kopułę i sklepienia) oraz freski, które zostały poddane konserwacji.

Trzecim stał się zbudowany dla wojska w latach 1850-1853 według projektu Gagarina sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w osadzie Ałagir przy kopalni srebra i ołowiu w dzisiejszej Osetii Północnej. Neobizantyńska świątynia na planie kwadratu z trzema absydami od wschodu, łącząc układ cerkwi bizantyńskich z lokalną tradycją budowlaną Kaukazu i Rosji, była w Cesarstwie Rosyjskim wzorem dla polityki wyznaniowej włączającej nowe terytoria państwa do struktur prawosławnej cerkwi.

W tej sytuacji wypracowana przez Gagarina koncepcja architektury, malarstwa i dekoracji świątyń mogła stać się wzorcem dla budownictwa cerkiewnego Cesarstwa.

W 1855 roku po przejściu na emeryturę Woroncowa, zastąpionego przez Mikołaja Murawjowa (-Karskiego), brata Michaiła (potem gubernatora wileńskiego – „Wieszatiela”) Gagarin powrócił do Petersburga, by po

przełamaniu niechętnego stanowiska starej profesury objąć w 1859 roku stanowisko wiceprezydenta Cesarskiej Akademii Sztuk przy prezydencie, którym w 1852 roku została córka cesarza – wielka księżna Maria. Będzie ona wspierać działania i reformy Gagarina.

Opracowana przy jego udziale i przyjęta w 1859 roku ustawa o Akademii wprowadzała nowe przedmioty, w tym historię Rosji i literaturę rosyjską. Z inicjatywy Gagarina powstało w 1855 Muzeum Starożytności Chrześcijańskich, które od następnego roku, które jak cytuje jego tekst doktorantka, wyrażało imperialne idee: od grup plemiennych na parterze przez przegląd sztuki od Grecji czasów Peryklesa, wczesnochrześcijańskiej, bizantyjskiej, kręgu Morza Śródziemnego (w tym Wenecji), Morza Czarnego i Kaukazu, sztuki arabskiej i perskiej, Francji i Niemiec do historii i sztuki Rosji, by pokazać źródła rosyjskiego stylu narodowego.

Gagarin pełnił funkcję wiceprezydenta Akademii do 1874 roku.

Do śmierci w 1893 roku życia badał i publikował w albumach dokumentacje rysunkowe sztuki, w tym rosyjskiej (właściwie staroruskiej), która stała się źródłem dla artystów i historyków. Wywarła on wpływ na zwłaszcza na architekturę – na różne wersje „ruskiego stylu”, który miał wyrażać idee samostanowienia, ludowości i prawosławia „Trzeciego Rzymu”.

Dla obszaru dawnej Rzeczypospolitej w zaborze rosyjskim wynikała z tego rusyfikacja architektury kościołów rzymsko-katolickich i greko-katolickich, konfiskowanych i przekształcanych na cerkwie (por. Инецца Н. СЛЮНЬКОВА, *Храмы и монастыри Беларуси XIX века в составе Российской Империи. Пересоздание наследия*, Москва 2010, wydana przez Rosyjską Akademię Sztuki).

Praca doktorska Marty Cyuńczyk wprowadza do polskiej literatury naukowej niemal nieznaną aspekty sztuki Rosji i sztuki gruzińskiej na Kaukazie. Jest to interesujący materiał porównawczy dla badań nad architekturą w Polsce, Litwie i Białorusi w XIX wieku.

Stwierdzam, że rozprawa p. mgr Marty Cyuńczyk spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim. Wnoszę o jej dopuszczenie do dalszych etapów postępowania o nadanie stopnia doktora nauk humanistycznych w dyscyplinie nauk o sztuce.

Ty Kwałkowski